

ՇԻՐՈՒԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼԵԱՆ

torq@frenet.am

Ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը (ԺԱՀ), ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի սկզբները, առաւելապէս յայտնի էր Առան եւ Շիրուան անուններով: Առանը հնագոյն Աղուանք երկրի միւս անուանումն է, իսկ Շիրուանը սկզբնապէս մի փոքրիկ երկրամաս էր Կասպից Մովի արեւմտեան ափին՝ Գիլգիլ-Չայ եւ Շարրան-Չայ գետերի միջեւ:

Շիրուանի հնագոյն յիշատակութեանը հանդիպում ենք է. դարի Աշխարհացոյցում: Ըստ այդ աղբիւրի՝ «Եւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիղ կոյս, յորում Շրուան եւ Խարուան ազգ՝ մինչեւ ցխորսվէմ: Եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ դէպ ուղիղ հիւսիսի՝ յԱթլ գետ»¹:

Այսպիսով, Շրուան երկրամասը (երբեմն կոչուած նաեւ Շարուան) սահմանակից էր Խարուան երկրամասին, որոնց բաժանում էր Գիլգիլչայ գետը: Շրուանն ընկած էր Գիլգիլ գետից հիւսիս, եւ նրա կենտրոնը նոյնանուն՝ Շրուան քաղաքն էր, որը համապատասխանում է ներկայիս Շարուան գիւղին՝ Շարրանի մօտերը²: Իսկ Խարուան ազգագաւառը տարածւում էր Գիլգիլ գետից դէպի հարաւ՝ մինչեւ Սումգայիթ գետը: Խարուանի կենտրոնը Խայզան ամրոցն էր (خايزان), որը Շաքիի եւ Բար քաղաքի (= Դերբենտ) հետ միասին յիշատակւում է Թ. դարում՝ որպէս Հայաստանի (Արմինիա) մի մաս³: Խայզանը ներկայիս Խըզը թաթարնակ գիւղն է. այս բնակավայրի անունով յաճախ Ապշերոնի (Սումգայիթի) շրջանը կոչուել է Խըզրի (Khizinskii Rayon):

Ինչ վերաբերում է վերոյիշեալ Խորսվէմին (Խորսվէմ), ապա դա մեծ պարիսպ էր, որն արաբների կողմից յետագայում կոչուեց Խուրսանի պատուար: Այն գտնւում էր Գիլգիլ գետի ձախ ափին եւ սահմանադատում էր Շրուանը Խարուանից⁴:

Յատկանշական է, որ դեռեւս Դ. դարի 30ականներին՝ մասկութների նշանաւոր արշաւանքի ժամանակ, Շրուան եւ Խարուան ազգագաւառները (կամ ինչպէս Աշխարհացոյցում է գրուած՝ ազգերը) բոլորովին չեն յիշատակւում: Ե. դարի մատենագիր Փաւստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանէսան անհնա-

161-2006

րին նիւթեաց զսրտմտութիւն յիտութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, եւ գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց եւ Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց, Գղուարաց, Գուգարաց, Շղբաց եւ Ճղբաց եւ Բաղասոճաց եւ Եգերստուանաց, եւ այլոց խառնադանճ բազմութեամբ անթիւ անբնական վաչկատուն զօրութեանց, որում մի անգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, եւ եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին»⁵:

*Ինչպէս տեսնում ենք՝ մասկութներն արքայ Սանեսան Արշակունին միաւորել էր Կուր գետից այն կողմ գտնուող բազմաթիւ կովկասեան ցեղերի, բայց նրանց մէջ Շրուան եւ Խսրուան անուններով ցեղ կամ երկրամաս չկա: Սա տեղիք է տալիս կարծելու, որ աւելի ուշ ժամանակներում յայտնուած Շրուան եւ Խսրուան անունները գոտւ աշխարհագրական եզրեր են եւ որեւէ էթնիկ իմաստ չեն պարունակում, կամ էլ առնուազն Դ. դարում այդ գաւառները ունէին այլ էթնիկ կազմ եւ բնակեցուած էին այլ ցեղերով, քան, ասենք, է. դարում: Մասնաւորապէս, միանգամայն հաւանական է, որ Սանեսանի օրօք Շրուան եւ Խսրուան գաւառները բնակեցուած էին շղբաց եւ ճղբաց կովկասեան ցեղերով, որոնց, ի դէպ, յիշատակում են նաեւ յունահռոմէական պատմագիրները Ա. դարում (Σιλβίου/Silvii անուամբ)*⁶:

*Մասկութներն հայկական արշաւանքից մէկ հարիւրամեակ անց՝ Ե. դարում, արդէն յիշատակում է Խրսան տեղանունը, որը երբեմն համարւում է Խսրուան տեղանուն մի տարբերակ. այն հաղորդում է Ե. դարի պատմիչ Եղիշէն՝ Վասակ Սիւնու ապստամբութեան առնչութեամբ: Ըստ Եղիշէի՝ Վասակը հայոց քրիստոնէամէտ նախարարների հետ դաշինք կնքած հոների ճանապարհը փակելու համար նրանց դէմ հաւաքեց Արեաց (= պարսից) այրուծին, իսկ այնուհետեւ «յղէր եւ կոչէր գունդս բազումս ի պահակն Ճորայ, եւ զՎրաց աշխարհն բովանդակ անդ գումարէր, զզօրսն Լփնաց եւ զՃղբաց, եւ զՎատն, զԳաւն եւ զԳղուարն եւ զԽրսանն եւ զՀեճմատակն, զՓասխն եւ զՓոսխն, եւ զՓիւքուան եւ զամենայն զօրսն Թաւասպարանն, զԷռնայինն եւ զղաշտայինն, եւ զամենայն ամրակողմն լերանցն»*⁷:

Եթէ ընդունենք, որ հայ հեղինակները նշուած ցեղերին թուարկել են աշխարհագրական հերթականութեամբ (ինչը չատ հաւանական է), ապա Բուզանդի, Եղիշէի եւ է. դարի պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացու յիշատակած լեռնական ժողովուրդների տարածքները հարաւից հիւսիս

յաջորդաբար դասաւորելու դէպքում՝ ստանում ենք հետեւեալ համապատասխանութեան պատկերը.

Բուզանդ (Եզերստուանք)	Եղիշէ (Վիրք)	Կաղանկատուացի (Աղուանք)
1. Բաղասիճք	1. Լփինք	1. Լփնացիք
2. Գիղքք	2. Գիղքք	2. Գիղքք
3. Շիղքք	3. Վատ(ն)	3. Վարդեգրուակ (լեռ) ⁸
4. Գուգարք	4. Գաւ	(?) 4-7. Չորայ
5. Գղուարք	5. Գղուար	
6. Գաքք	(?) 6-7. Խրսան	
7. Իժմախք		
8. Թաւասպարք	8. Փասխ (Թաւասպարան)	
9. Փոխք	9. Փոսխ (Թաւասպարան)	
10. (Հոնք)	10. Փիքուա (Թաւասպարան)	

Համաձայն բերուած աղիւսակի՝ Խրսան ազգագաւառը պէտք է որ գտնուէր Ճիղքքից (յետագայի Շրուանից) բաւական դէպի հիւսիս, եւ ոչ թէ հարաւ, ինչպէս ունենք Խսրուան գաւառի դէպքում: Եղիշէի Խրսանը, հաւանաբար, իր մէջ միաւորում էր գաթ եւ իժմախ ցեղերի տարածքները եւ տեղադրուած էր Մասկթաց (Չորա) երկրի հիւսիսում՝ Թաւասպարանի սահմանների մօտ: Հրանուշ Խառատեանը Խրսան տեղանունը նշանցնում է Դաղստանում ապրող ռուսներին՝ ցայսօր պահպանուած Խրսան բնակավայրի անունն հետ⁹: Հետեւաբար, վերոնշեալ վկայութեան մէջ կա՛մ գործ ունենք այլ տեղանունն հետ, որը բոլորովին էլ Խսրուանի աղճատուած տարրերակը չէ, կա՛մ էլ Եղիշէի նշած Խրսանում բնակուող ցեղը յետագայում տեղաշարժուել է դէպի հարաւ եւ իր «երկրի» անունը տուել նախկին Լփնաց «երկրին»:

Հետաքրքիր է, որ Կաղանկատուացին Խսրուանի եւ Շրուանի տարածքները կոչում է համապատասխանաբար Լփինք եւ Գիղքք. այսպէս է Կաղանկատուացին նկարագրում Զ. դարում Աղուանից եպիսկոպոսի երթուղին դէպի Դերբենտ. «անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր, հատեալ անցանէին ընդ սահմանս Աղուանից ... Գային հասանէին ի քաղաքն Լփնացոց ... Եւ անտի գնացեալ անցանէին յաշխարհն Դղբաց առ ստորոտով լերինն մեծի ... Եւ նոքօք հանդերձ ելեալ ի լեռոնն, որում Վարդեգրուակ անուն էր ... Որ եւ անտի յետ ատուրց ինչ հասանէին ի դուռն Չողայ [տարբերակ՝ Չորայ], որ է մերձ ի Դարբանդ»¹⁰:

ԺԹ. դարավերջին այս երկրամասերն այցելած Մակար վարդապետ Բարխուտարեանցը, հետեւելով Կաղանկատուացուն, Խսրուան գաւառը կոչում է Լփնաց, իսկ Շրուան գաւառը՝ Ճղբաց. Բարխուտարեանցը գրում է, որ «Լփնաց ցեղն բնակում էր Սուղայիղ [= Սումգայիթ] եւ Դաւաչի [=Գիլգիլ-չայը Դիւիչիի շրջանում] գետերի մէջ եւ Կովկասեան սարի հիւսիսահայեաց լանջերի վերայ», իսկ «Ճղբաց ցեղն բնակում էր Դաւաչի եւ Դուբա կոչուած գետերի եւ ծովի միջավայրում եւ լեռնամասում»¹¹։

Ինչպէս տեսնում ենք, հարաւից հիւսիս գնալիս՝ իրար յաջորդում էին Լփինքը, Ճիղբքը եւ ապա Չողա երկիրը, ինչը նոյնութեամբ համապատասխանում է Խսրուան, Շրուան, Չողա երկիր յաջորդականութեանը։ Չողա երկիրը Մասկթաց թագաւորութեան բուն տարածքն էր եւ գտնւում էր ԺԱՀի Կուսարի, Խուղաթի, Խաչմասի, Ղուբայի եւ Ղոնաղքենդի շրջանների տեղում, որոնց ափամերձ տարածքները հայ մատենագրութեան մէջ յայտնի էին Վարդանեան (Վատնեան) դաշտընդհանուր անուամբ¹²։ Այսինքն՝ մասկութների բուն երկիրը հարաւից Խաչմասի շրջանով անմիջականօրէն սահմանակցում էր Շրուան գաւառին, վերջինս մօտաւորապէս համապատասխանում էր ներկայիս Դիւիչիի շրջանին՝ Գիլգիլ գետից հիւսիս։

Աստիճանաբար հզօրանալով՝ մասկութները գրաւել էին նախ Շիղբքը եւ Ճիղբքը, ապա չարժուելով հարաւ՝ Լփինքը։ Հենց այս շրջանում էլ՝ հաւանաբար Դ. դարի երկրորդ կէսին, այդ ազգագաւառները սկսեցին կոչուել Շրուան եւ Խսրուան։ Չի բացառւում, որ վերը բերուած վարկածի համաձայն՝ հենց մասկութների օրօք հիւսիսային Խրսան/ *Խսր(ու)ան գաւառի անունը փոխադրուեց Լփինքի վրայ։ Սակայն հաւանական է նաեւ, որ Խսրուան տեղանունը առաջացած լինի անկախ Խրսանից, մանաւանդ որ Խսրուանի ստուգաբանութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք, ցոյց է տալիս արեալային որոշակի առնչութիւններ Կուրի հարթավայրի հետ։ Ինչեւէ, մասկութների թագաւորութեան վերացումից յետոյ՝ մօտ 510ին, նշուած երկրամասերը անկախացան, եւ Շրուանի տիրակալը ստացաւ Շարուան-շահ տիտղոսը, իսկ Խսրուանի տիրակալը՝ Խուրսան-շահ¹³։

Շարուան-շահ եւ Խուրսան-շահ կոչուող տիրակալների «անկախութիւնը» սակայն, երկար չտեւեց։ Չ. դարում Սասանեան պետութեան բաղկացուցիչ մասը կազմող Աղուանից մարզպանութեանը միացուեցին Ռոտրստակ (տարբերակ՝ Հրաքոտ-Պերոժ) գաւառը, Բազկանը, Խսրուանը, Շրուանը, Չողան, Ղեկաց (Լեկաց), Թաւասպարների ազգա-

գաւառները եւ Դարբանդ քաղաքը իր ամրութիւններով: Է. դարի Բ. կէսերին Աղուանից մարզպանութիւնը ընդգրկում էր հետեւեալ երկրամասերը՝ Բուս Աղուանք (= ԺԱՀ Շաքիի, Վարդաշէնի, Կուտկաշէնի, Իսմաիլի, Գյոքչայի, Աղդաշի, Ուջարլի, Զարդորի շրջանները), Արցախ, Ուտիք (յետագայում՝ Գարդմանք), Ռոտըստակ (= Ժամանակից Միլի դաշտը եւ Փայտակարան-Բայլականի քաղաքային տարածքը), Բազկան (տարբերակ՝ Հէրան, այժմեան Շամախու եւ Աղսուի շրջանները), Դարբանդ (այժմ՝ Դերբենտ), Թաւասպարք (տարբերակ՝ Թաւասպարան, Տապասարան, այժմ՝ Թարասարանի շրջանը Դաղստանում), Ղեկք (տարբերակ՝ Լեկք, ներկայիս լեզգիների [լեկզի] տարածքը), Չոդա, Շրուան, Խսրուան (տե՛ս վերը)¹⁴:

Սասանեան Պարսկաստանի անկումից եւ արարական արշաւանքներից յետոյ պատկերը փոխուեց: ԺԱ. դարում Շիրուանն արդէն ընդգրկում էր Ապշերոնի թերակղզուց հիւսիս-արեւմուտք ընկած ողջ մերձկասպեան տարածքը՝ Շրուան եւ Խսրուան գաւառները միասին վերցրած: Շիրուանն ընդլայնեց իր տիրոջթնները նաեւ ի հաշիւ Աղուանքի արեւելեան մասերի, եւ Շիրուանի մայրաքաղաքն այդ Ժամանակ դարձաւ Շամախին, որը նախկինում Բազկան (Բայգանք / Բագանք) «երկրի» կենտրոնն էր: Այնուհետեւ Շիրուան հասկացութիւնն արդէն ներառում էր Շիրուանշահերի պետութեան ամբողջ տարածքը¹⁵:

Ծնունդով Թարարիստանից արարագիր հեղինակ Իբն-Խորդադրէհը Թ. դարում գրում է, որ Արդաշիրին [= պարսից շահին] ենթակայ Թագաւորներից մէկը Աղբրեջանում կոչւում է Շիրեան-շահ (شاه بادرينجان)¹⁶: Առաջին անգամ հենց արարագիր հեղինակներն են՝ Առանի եւ Շիրուանի համար շրջանառութեան մէջ դնում Աղբրեջան անունը: Սակայն մէկ այլ տեղ նոյն հեղինակը՝ Իբն-Խորդադրէհը, Շիրուանը տեղադրում է «Առաջին Հայաստան»ում. «Արմինիա I. Սիսաջան [= Սիսական], Առան, Թիֆլիս [= Վիրք], Բերդա՛ա [= Պարտաւ], Բայլական [= Փայտակարան], Կարալա [= Կապադակ] եւ Շրվան»

(ارمينية الاولى المسيجان واران و تغليس و بردعة و البيلقان و قبله و شروان): Այնուհետեւ արարագիր հեղինակը շարունակում է, որ «պարսիկները գրաւել են ամբողջ տարածութիւնը մինչեւ Շրուանի երկիրը, որտեղ գտնուում է Մովսէսի ժայռը, որից բխում է անմահական ջրի աղբիւրը»¹⁷:

Իբն-Խորդադրէհը Խուրզան անունով երկիր է յիշատակում «Երկրորդ Հայաստան»ում: Բնագրում վրիպակի հետեւանքով այդ երկրանունը վկայուած է Ջուրզան (جوزان) ձեւով, սակայն ակնյայտ է, որ դա չի

կարող լինել Վիրքը, քանի որ նախորդ պարբերութեան մէջ հեղինակը նշել էր Վիրքի՝ «Առաջին Հայաստան»-ի մէջ ընդգրկուած լինելու մասին: Հետեւաբար «Ջիմ» տառի կէտը պէտք է տեղադրել ոչ թէ ներքեւում, այլ վերեւում, եւ ամբողջ տեղանունը կարդալ ոչ թէ ʒʒan (Ջուրզան), այլ ʒʒan (Խուրզան): Այս Խուրզան երկիրը Իրն-Խորդադրէհը նշում է լեզգիների երկրի հարեւանութեամբ. «Արմինիա II. Խուրզան, Սուղդարի, Բար-Ֆէյոուզ-Կուրադ եւ ալ-Լակ»:

(ارمينيه الثانيه جرجان و صغديل و باب فيروز قباد و الكز): Այնուհետեւ նա յաւելում է, որ Սուղդարիը եւ Բար-Ֆէյոուզ-Կուրադը Անուշրուան արքայի կառուցած քաղաքներն են Խուրզան «երկրում»¹⁸:

Ծառօք, այս նախադասութիւններից դժուար է եզրակացնել՝ արդեօք Խուրզան/Խուրսան երկիրը Թ. դարում գտնւում էր Շիրուանի անմիջական հարեւանութեամբ՝ այսինքն համապատասխանում էր Խսրուան ազգագաւառին, թէ՞ գտնւում էր շատ աւելի դէպի հիւսիս եւ համապատասխանում էր Նդիշէի Խուրսանին:

Այս համառօտ պատմական եւ տեղագրական ակնարկից յետոյ փորձենք պարզել, թէ ինչ ծագում ունի Շիրուան տեղանունը:

Սարգիս Արք. Զալալեանցը (1819-1879) գրում էր, թէ Շիրուան տեղանունը բացատրւում է պարսկ. šīr «կաթ» բառով. «քայց զիսկական ստուգութիւն իրացն թողում դատաստանի հմուտ հնագիտաց»՝ գրում է նա¹⁹: Հաւանաբար, Շիրուան տեղանունն՝ նման մեկնութիւնը տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ: šīr արմատը, ամենայն հաւանականութեամբ, հնում նշանակել է նաեւ «քաղցր», ինչի վկայութիւնն են պարսկ. šīre «ղոշաք» (> հայ. բրբ. շիրա), šīrīn «քաղցր» բառերը²⁰: šīr «քաղցր» > šīre «ղոշաք» իմաստային զարգացումը ամենեւին խորթ չէ պարսկերէնին, ինչպէս zard «դեղին» > zarde «դեղնուց», sefid «սպիտակ» > sefide «սպիտակուց» զոյգերում, որոնցում կրկին -e(h) վերջածանցի միջոցով գոյականից ստեղծւում է ածական:

Արեւելաիրանական լեզուներում այս նոյն šīr արմատը պահպանուել է հին իրանական /xš/ կապակցութեամբ. իրանական նախալեզուի համար վերականգնուող *xšīra- նախածելից, ի տարբերութիւն պարսկերէն, քրդերէն, բելուջերէն šīr «կաթ» ժառանգի, Աւեստայի լեզուում ունենք xšīr- «կաթ» արմատը՝ apa-xšīrā- երկրանուն մէջ, որը բառացիորէն նշանակում է «անքերրի», այսպէս ասած՝ «ապականթ-նային», պամիրեան մունջաներէնում՝ xšīra, պամիրեան իդղա լեզուում՝ xšīr համանիշները, իսկ օսերէնում՝ *xsčr (օսերէնի դիզորական բարբառում՝ æxsir) «կաթ» գոլգահեռ²¹:

Բերուած բոլոր գուգահեռներից օսերէնի իրոնական բարբառի *xsər ձեւն է, որ ամենամօտն է Երուան «երկրի» հարեւանութեամբ գտնուող Խսրուան երկրանուան արմատին: Վերջինիս համար կարելի է վերականգնել հին *xsər-(u)ān կամ *xsər-wāna «կաթի երկիր» ձեւը: Ինչո՞վ կարող էր բացատրուել Խսրուան երկրանուան ծագումը արեւելաիրանական արմատից:

Օսերի կամ նրանց նախնի ալանների բնակութեան սահմանները դժուար թէ հասնէին մինչեւ հիւսիսարեւելեան Կովկասի մերձկասպեան շրջաններ: Թէեւ Հայ մատենագրութեան մէջ երբեմն «Դարբանդ աշխարհ»ը համարուում էր «սահմանակից Օգաց եւ Աղուանից»²², սակայն այդ բնորոշման մէջ «օս» ցեղանունը, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, հիւսիսային Կովկասի լեռնական ժողովուրդներին տրուող ընդհանուր հաւաքական անունն է: Ուրեմն, որտեղի՞ց կարող էր գալ xs Դարմատը:

Ամենաիրատեսականը մասկութական վարկածն է: Մասկութների լեզուի մասին թէպէտ ոչինչ չգիտենք, սակայն յայտնի է, որ մասկութները սկիւթական ժողովուրդ էին: Հայ մատենագրութեան մասկութ / մասքութ / մաքքութ ցեղանունը անտիկ հեղինակների երկերում վկայուած է Μασσαγέται ձեւով, որը ստուգաբանւում է կա՛մ սկիւթական *man-sag «մարդ-եղջերու» կազմութեան միջոցով (իրան. manu «մարդ», օս. moynæ «ամուսին» եւ sak սակերի կամ սկիւթների տոտեմը՝ եղջերու)²³, կա՛մ էլ որպէ՛ս իրան. mas/maz «մեծ» բառի եւ սակ ցեղանուան բարդութիւն՝ «մեծ սակեր» նշանակութեամբ: Հռոմէացի պատմիչներ Դիոն Կասիոսը եւ Ամիանոս Մարկելինոսը, ի դէպ, հաղորդում են, որ մասկութները («մասսագէտներ») ալանների ամենամեծաւոր ազգակիցներն են: Իսկ ամենակարեւորն այն է, որ Μασσαγέτ ցեղանուան մէջ -έτ վերջածանցը արեւելաիրանական լեզուներում տարածուած յոգնակիակերտ վերջաւորութիւնն է (օս. -tæ, -v̄tæ):

Այսպիսով, գրեթէ կասկած չի մնում, որ Խսրուան երկրանուան մէջ առկայ է արեւելաիրանական (հաւանաբար մասկութական) *xsər- արմատը: Հետեւաբար եւ աւելի հաւանական է դառնում այն ենթադրութիւնը, որ Խսրուան երկրանունն աւելի հին է, քան Երուանը, քանի որ արեւմտաիրանական ժողովուրդները եւ նրանց լեզուն համեմատաբար աւելի ուշ են ներթափանցել հիւսիսարեւելեան Կովկասի վերոնշեալ շրջաններ: Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ առաջին անգամ Խսրուան տեղանունը հանդէս է գալիս «միայնակ»՝ առանց Երուանի (Իհարկէ, եթէ,

իրօք, Խրսան երկրանունը Խսրուանի աղճատուած տարբերակն է): Իսկ յետագայում Խսրուան / Շրուան տարբերակների գոյութիւնը կողք-կողքի՝ իրար հարեւանութեամբ, կարելի է բացատրել բարբառային գուգարանութիւնների առկայութեամբ (արեւմտաիրանական²²-արեւելաիրանական²³): Թերեւս, միմեանց հարեւանութեամբ խօսուող երկու բարբառախմբերում կիրառուել են նոյն բառի գուգահեռ երկու տարբերակները՝ *xsor- եւ *šir (šir)²⁴ «քաղցր, կաթ» (կովկասի «թաթական» խօսուածքներում ներկայումս գործածուում է միայն երկրորդ՝ արեւմտաիրանական ձեւը):

Ինչ վերաբերում է երկրանուն կազմութեանը «քաղցր» նշանակող արմատից, ապա դա, մեծ հաւանականութեամբ, կապուած է այն հանգամանքի հետ, որ տուեալ երկրամասն ունէր տաք եւ բարեբեր կլիմայ, հարուստ էր յորդառատ աղբիւրներով ու գետակներով, քաղցրահամ մրգերով: Նմանատիպ օրինակներ կարելի է շատ բերել: Օրինակ, Մատիենէ (Ματινη) երկրի անուանումը պէտք է որ ծագէր հ.-ե. *mad- կամ *médhu- «քաղցր», «մեղր, մեղրաջուր» արմատից²⁵ (որի *mad- քմայնացուած տարբերակից ունենք հայ. մաճար (*մաճ-ար) «քաղցու, խակակոթ գինի» բառը²⁶): Յոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ Մատիենէում խաղողի մի որթից ստացուում էր մօտ 40 լիտր գինի, իսկ մեղունները փեթակ էին շինում հենց ծառերին, եւ մեղրը ցած էր ծորում տերեւների վրայից: Նման երեւոյթ, ըստ նրա, լինում էր միայն Հայաստանի Շակաշէնում (= Գարդմանք) եւ Արաքսենէում, ինչպէս եւ Վրկանաց երկրում²⁷:

Կարելի է բերել եւ մէկ ուրիշ՝ աւելի մօտ օրինակ. այսպէս, Արեւմտեան Հայաստանում Բիթլիսի նահանգի Սղերդի գաւառի մի մասը նոր ժամանակներում կոչւում էր Շիրուան, եւ այն համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհի Արգասուվիտ գաւառին²⁸. այն է՝ «արգասարբեր, բարեբեր հովիտը» ուշ դարերում ստացել էր իրանական համարժէք անունը:

Նմանապէս՝ Սիւնիքի Արեւիք գաւառի հարաւային՝ արաքսամերձ մասը (միգուցէ սա՞ է Ստրաբոնի Արաքսենէն) կոչւում էր Մեղրի՝ հարաւային տաք եւ բարեբեր կլիմայի, այստեղ աճող քաղցրահամ մրգերի պատճառով: Մեղրի (կամ Մեղրոյ ձոր) գաւառակում էր գտնուում Շ(ի)րուանիձոր գիւղը, որը ներկայիս Շուանիձորն է Մեղրու ենթաշրջանում, այս բնակավայրը յատկապէս յայտնի է իր ընտիր գինով²⁹:

Շիրուան տեղանունական տարբերակների կապը «քաղցր» նշանակող արմատի հետ աւելի հաւանական է դառնում, յատկապէս,

եթէ յիշենք հարեւան Աղուանք տեղանուան հայերէն ժողովրդական ստուգարանութիւնը աղու «քաղցր» բառի միջոցով: Այս տեղանունների իմաստային նմանութիւնը նկատել է դեռեւս Զալալեանցը, որը ենթադրելով, թէ Շամախին հին Շրուան քաղաքն է, այդ առթիւ գրում է. «Գուցէ սա իցէ հին քաղաքն Շրուան հրաշակերտեալ ի Սիսակայ կամ յԱռանայ, յորոց եւ ստացեալ զանուն Շրուան, որ համարի ի մի եւ նոյն քարզմանութիւն Աղուան բառի. ըստ որում որպէս Աղուն ի հայ լեզու նշանակէ զքաղցր, նոյնպէս եւ Շիրն ի լեզուս Պարսից եւ Մարաց նշանակէ որպէս զառիւծ եւ զատամ նոյնպէս եւ զկաթն, ուրեմն մա'րթէ Հայոց եւ Պարսից կցելով զբառն աւան ընդ քաղցր բառին՝ Հայք ասացին Աղուաւան եւ Պարսիկք Շիրաւան, ի մի եւ ի նոյն միտս վերածելով»³⁰:

Աղուանք տեղանուան նշուած ստուգարանութեան աղբիւրը Ե. դարի պատմիչ Մովսէս Խորենացու հաղորդած ծննդաբանական աւանդութիւնն է: Նա պատմում է թէ ինչպէս Հայոց Վաղարշակ Արշակունի արքան Ք.ա. Բ. դարում Սիսական (Սիւնեաց) իշխանական տոհմի մի ճիւղից հաստատում է Աղուանից մեծ նախարարութիւնը. «Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: ... եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»³¹:

Նոյն աւանդութիւնը փոքր-ինչ այլ երանգաւորմամբ հաղորդում է նաեւ ԺԳ. դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանը. «Եւ հրամայէ Սիսականացն հրամանատար լինել ի վերայ ամենայն արքունի գորացն, եւ երկրորդ թագաւորութեան իւրոյ. եւ ընդդէմ կալ հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց որոյ անուն առաջնոյն Սիսակ կոչիւր: Իսկ ի զաւակէ սոցա ընտրեալ այր մի յոյժ արի եւ գեղեցիկ եւ քաղցր բարութ՝ զԵռան (Առան) անուն. եւ կարգէ նախապետ ի վերայ մեծ դաշտին Առանայ, յերասխայ մինչեւ ցՀունակերտ: Եւ վասն քաղցր բարուցն աղու ձայնէին զնա. որ եւ աշխարհն յանուն նորա Աղուանք (Աղվանք) կոչեցաւ: Ահա այս սակաւ մի տեղեկութիւն քեզ զի՝ զիտասցես զսոսա ոչ միայն Սիւնեաց եւ Աղվանիցն գոլ նախնի նաեւ երիցագոյն քան զնոսա»³²:

Օրբէլեանի եւ Խորենացու պատումներին նոր բան չի աւելացնում Կաղանկատուացու հաղորդումը. «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ եւ վերակացուս, յորոց զխատոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբէթական

ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս եւ զլերինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձախնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն»³³:

Այսպիսով, Աղուանք երկրանունը, ինչպէս եւ Շրուան եւ Խսրուան տեղանունները, իր բնութեով զուտ աշխարհագրական է, քանի որ աղուան անունով ցեղ երբեւէ չի յիշատակուած³⁴: Ստորաբոնը դեռեւս Աղարոււմ է տեղեկացնում, որ Աղուանքը (Αλβανια) բնակեցուած է 28 տարրեր ցեղերով: Նոյնիսկ երբ որ Խորենացին գրում է, որ Մաշտոցը այբուբէն յօրինեց աղուանների համար, այնուհետեւ մանրամասնում է՝ «գարգարացիների կոչտ եւ խժական լեզուի համար»․ այսինքն՝ աղուան բառի գործածութիւնը նրա մօտ էլ լոկ աշխարհագրական է³⁵:

Անգամ եթէ Աղուանք երկրանունն ծագումը կապուած է այլ արմատի, եւ աղու բառին նրա առնչութիւնը սոսկ ժողովրդական մեկնաբանութիւն լինի, միեւնոյն է, դա ցոյց է տալիս արեւալային ստուգաբանական աւանդութեան յարատեւումը նոր ժամանակներում: Պատահական չէ, որ այսօր Շիրուանի դաշտ է կոչւում հենց երբեմնի Առանի դաշտավայրը, այսինքն՝ Կուրի ձախափնեայ շրջանը Բուն Աղուանքում:

Այդպիսով, Աղուանք եւ Շիրուան տեղանունների ստուգաբանութիւնը կամ դրանց կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները ցայտունորէն ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս տեղային հնագոյն պատկերացումները արտաքնապէս՝ ձեւով, կարող են փոխուել, սակայն բովանդակութեամբ եւ պարունակուող իմաստային լիցքով՝ մնալ նոյնը: Ուշագրաւ է նաեւ, որ Շրուան եւ Խսրուան երկրանունների՝ առաջարկուող ստուգաբանութեան հաստատման պարագայում՝ ի յայտ է գալիս վաղմիջնադարեան մասկութական ցեղի լեզուից կարեւոր մի վկայութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ս. Երեմեան, Հայաստանը Հստ «Աշխարհացոյցի», Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1963, 102-103:

² Երեմեան, 74: Այս Շարբանը, ըստ Թ. Ղ. Հեղինակ Իրն-Խորդագրէհի, հիմնադրել է Սասանեան արքայ Անուշրուանը (Անուշրուան), Svedenya Arabskikh Pisateley O Kavkaze, Armenii I Aderbeyzhane (Արար Գրողների Տեղեկութիւնները Կովկասի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի Մասին) (SAPKA), Թիֆլիս 1876, էջ 15:

³ SAPKA, էջ 14-15:

⁴ Երեմեան, էջ 55-56:

⁵ Փաւստոսի Բիւզանդացուի Պատմութիւն Հայոց (ընագիրը Բ. Պատկանեանի, Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Ստ. Մալխասեանցի), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1987, III դպր., է գլ., էջ 28:

- ⁶ Պլինիոս Աւագ, «Բնական Պատմութիւն», Հայ ժողովրդի Պատմութեան Գրեթեամատ-
յա, Հ. 1, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981, էջ 366:
- ⁷ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ Եւ Հայոց Պատերազմին (Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագ-
րութիւնները՝ Ե. Տէր-Մինասեանի), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակ-
չութիւն, 1989, IV եղանակ, էջ 190:
- ⁸ Այս ցեղն, ըստ երեւոյթին, բնակուած էր Վատմեան կամ Վարդանեան դաշտում՝
Վարդեգրուակ լեռան ստորոտում: Վարդեգրուակը, ըստ Բարխուտարեանցի, Չողի
Խաչմասի շրջանի Խալթան կոչուող սարահարթն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից
Երկիր Եւ Դրացիք (Միջին-Դաղստան), Թիֆլիս, Մ. Շարաձէ, 1893, էջ 145):
- ⁹ Հ. Խառատեան, «Ուղիներ (Աղուանների Առասպելը)», Իրան-Նամէ, 1994, N 2(9), էջ 13:
- ¹⁰ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի (քննական բնագիրը եւ
ներածութիւնը Վ. Առաքելեանի), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, Բ, գլ-
ԼԹ, էջ 238-239: Երեմեանը Լփինքը կամ Լփնաց երկիրը տեղադրուած է Աղուանքի եւ
Վիրքի միջեւ՝ Ալազան գետի մօտ, ինչը, սակայն, հակասում է Կաղանկատուացու եւ
Եղիշէի վերոբերեալ տեղեկութիւններին:
- ¹¹ Բարխուտարեանց, էջ 76:
- ¹² Երեմեան, 76: Մասկութների մայրաքաղաքը՝ Չողան (Չոլայ, Չորայ, Շորայ)
գտնուում էր Սամուր գետի դելտայի շրջանում՝ ժամանակակից Բիլիջի
երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու՝ Թոփրաղ-կալէի աւերակների տեղում:
- ¹³ Երեմեան, էջ 56, 74:
- ¹⁴ Երեմեան, էջ 34, 63, 120:
- ¹⁵ Երեմեան, էջ 42, 74:
- ¹⁶ SAPKA, էջ 4-5:
- ¹⁷ SAPKA, էջ 12-13:
- ¹⁸ SAPKA, էջ 12-13, 15:
- ¹⁹ Մ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 403:
- ²⁰ Հմմտ.՝ P. Horn, Grundriss Der Neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893, էջ 178:
- ²¹ V. I. Abayev, Istoriko-etimologicheskii Slovar Osetinskogo Yazika (Օսական Լեզուի
Պատմաստուգաբանական Բառարան), Հտ. Դ., Լենինկրատ, 1989, էջ 241-242:
- ²² Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ,
տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, 1898, էջ 3-4:
- ²³ B. I. Abayev, Skifskii Yazik (Սկիթական Լեզու), էջ 172, 173, 179; Osetinskii Yazik I
Folklor (Սկիթական Լեզու Եւ Բանահիւսութիւն), Հտ. 1, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1949,
էջ 147-195:
- ²⁴ Շրուան ձեւը ցոյց է տալիս, որ նրա հիմքում ընկած է կարճ /i/ ձայնաւորը պարու-
նակող մի արմատ, եւ ոչ թէ ժամանակակից իրանական լեզուներում վկայուած՝ եր-
կար /i/ով հիւ արմատը:
- ²⁵ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում, Երեւան, «Հայաստան»
Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 466, նաեւ՝ Տ. Դալայեան, «Հայ Իշխանական Տների
Հետքերը Հարաւարեւմտեան Հայաստանում (Քրդական Որոշ Ցեղանունների Եւ Ցե-
ղերի Ծագման Հարցի Շուրջ)», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2004, N 2, էջ 177-181:
- ²⁶ Գ. Զահուկեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան, Երե-
ւան, 1987, էջ 136, 179, 211:
- ²⁷ Ստրաբոն, II, 1, 14, 79; XI, 7, 2, էջ 482:
- ²⁸ Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախչեան, Թ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարա-
կից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հ. 4, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի
Հրատարակչութիւն, 1998, էջ 135:

²⁹ Նոյն, Հ. 3, 1991, էջ 782, նաեւ՝ Հ. 4, էջ 154:

³⁰ Զալալեանց, էջ 403:

³¹ Մովսիսի Պորենացու Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանի), Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1981, II գ. Ը գլ., էջ 126-128:

³² Պատմութիւն Նահանգին Միսական Արարեայ Ստեփաննոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Թիֆլիս, Աղանեան, 1910, էջ 16:

³³ Կաղանկատուացի, Ա, գլ. Դ, էջ 8:

³⁴ Պատմեան, էջ 12:

³⁵ Հնարաւոր է, որ Աղուան-ը ձեւը Առան տեղանուն մի տարբերակը լինի՝ միգուցէ եւ աւելի հին, քանի որ անտիկ աղբիւրներում, օրինակ, երբեք Առան ձեւը չի օգտագործուում, այլ միշտ նշուում է երկրի *Aḷuan > Αλβανία / Albania ուտացիզմին չենթարկուած հայկական տարբերակը: Սակայն, միւս կողմից, եթէ ընդունենք միանգամայն հաւանական մի վարկած, որ Վանի թագաւորութեան սեպագրում յիշատակուող ^{KUR} a-ri-a-i-ni (Ara[i]n) «երկիրը» Առան տեղանուն հին տարբերակն է, ապա դրա վկայութիւնն արդէն ժամանակով յունահռոմէական աղբիւրներից էլ անցնում է: ^{KUR} a-ri-a-i-ni երկրանունը նշուում է Ք.ա. Ի. դարում՝ Ռուսա Ա-ի «Մովինարեան» արձանագրութեան մէջ, որը փորագրուած է Սեւանայ Լճի հարաւային առափնեայ ժայռին (N.V. Arutiunian, *Toponimika Urartu* (Ուրարտուի Տեղանունների Ցանկ), Երեւան, 1985, էջ 35: Այն թուարկուում է «Լճից այն կողմ գտնուող» 19 «երկրների» շարքում:

ON THE ETYMOLOGY OF THE GEOGRAPHIC NAME 'SHIRVAN'

(Summary)

TORK DALALIAN

Up until the early 20th century the Republic of Azerbaijan was usually known as Aran and Shirvan. Aran is the other name of Aghvank, an area east of historic Armenia.

Basing his research on data from contemporary historiographers as well as analysing historical facts of the 5th-7th centuries, the author deduces that 'Shirvan' was not identified with any ethnicity, nor did it cover the geographic area it does now. However, as of the 7th century the name 'Shirvan' engulfed areas to the south of the originally denoted area on the north-western shores of the Caspian Sea. Thus, he concludes that the name 'Shirvan' spread between the 5th and 7th centuries. The author notes as well that historiographers of the time mention a number of ethnicities and communities inhabiting the area, but none mentions 'Shirvan' as an ethnic or tribal grouping.

Quoting Armenian and Arab historians of the Middle Ages, the author tries to unfold the evolution of the name 'Shirvan', which was first used by Arab historians of the Middle Ages. The author questions whether the name of an area in northern Azerbaijan, 'Kheservan' could have been transformed to the name 'Shirvan' and carried down from that area when the natives moved to the south and settled in the current Shirvan area, or whether this is simply a coincidence.

The author delves into the meaning and the source of the name Shirvan. Shir means milk in Persian, or something sweet. He tries to make a connection between the meaning of this word and the root of the name Aghvank, namely **agh**, which means something good and sweet.